

И.ЮСУПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ПОЭТИКАЛЫҚ ТИЛИ

Г.Өтепбергенова - ассистент оқытушы

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хэм мәденият институты

Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: бадий тил, поэтик тил, поэтик образ, троп, метафора, эпитет.

Ключевые слова: художественный язык, поэтический язык, поэтический образ, троп, метафора, эпитет.

Key words: artistic language, poetic language, poetic image, trope, metaphor, epithet.

Жас әуладтың руўхый дүньясын байытуўда көркем әдебияттың әҳмийети оғада уллы. Халқымыздың руўхый ғәзийнесине айрықша үлес қосқан шайыр И.Юсуповтың бай әдебий мийраслары бүгинги заманластарымыздың руўхый дүньясын жетилистириўде, көркем-эстетикалық талғамын оятыўда айрықша әҳмийетке ийе. Себеби, Шығыс хэм Батыс поэзиясының ең жақсы дәстүрлерин өзінде синтезлеген шайыр поэзиясы инсанның руўхый–интеллектуал дәрежесин жетилистириўши улыўма инсаныйлық қәдириятлар қатарынан орын алады. Шайыр дәретиўшилиги белгили дәрежеде үйренилди, бул бойынша арнаўлы илимий жұмыслар исленди.

Шайыр шығармаларының поэтикалық тилин тереңнен үйрениў, ондағы дәстүрий хэм оригинал сўўретлеў усылларын үйрениў әдебиятаный илиминдеги күн тәртибиндеги мәселелердиң бири болып қалмақта.

Шығарманың эмоциональ-эстетикалық тәсиршеңлиги көркемлеў қураллары хэм усылларының жәрдемінде жүзеге келеди. Хәр қандай шығарманың көркемлик кунын баҳалаўда көркемлеў қуралларының хызмети, шығарма пүтинлигинде тутқан орнын үйрениў әҳмийетке ийе.

Шығарма формасын изертлеўде көркемлеў қураллары хэм усылларының мазмунға қатнасын да талқылаў зәрүрлиги туўылады. Белгили рус илимпазы М.Поляков троплардың шығармадағы әҳмийети туўралы «...поэзияда фигуралар хэм троплардың жәрдемінде сөздиң ишки формасы пайда етиледи» [3:206]-деп көрсетеди. Троплар сөйлеў тили байлығының хэм көркем дәретиўшиликтиң дереги есапланады. «Троп (грекше tropos - басқа бир нәрсеге айланыў деген мәниде) көркем шығармада бир нәрсени сәўлелендириў ушын сөзлердиң өзиниң түпкиликли мәнисинде емес, ал көшпели мағанада қолланылыўы. Әдебиятта троптың метафора, метонимия, синекдоха, аллегория, литота, гипербола, символ хэм т.б. түрлери бар». [1:219]

Көркем сөз ийелери турмыс ҳақыйқатлығын көркем ҳақыйқатлыққа айландырыўда көр-

кемлеў қуралларынан да өнимли пайдаланады. Көркемлеў қуралларының жәрдемінде шығарманың эмоциональ-эстетикалық тәсиршеңлиги тәмийинленеди. Көркем шығармада сөз туўра яки аўыспалы мәниде қолланылады. Егер шығарма тилинде сөз туўра мәнисинде емес, ал аўыспалы мәниде қолланылған болса ол көркемлеў қуралы, ямаса троп есапланады. Мысалы:

Исбилермен деген сырлы илимди,

Иске салып көзин тапсаң булақтың... [5:8]

Шақыр Инвестиция деген апаңды,

Енгиз өндириске жаңалықларды. [5:18]

Бул мысалларда көркемлеў қуралларының айрықша түри болған метафора қолланылған. Биринши мысалда қолланылған «булақ» сөзи өзиниң туўра мәнисинен аўысып, пәраўан хэм абадан турмыстың дереги мәнисине көшкен хэм шайырдың айтажақ пикирин еле де көркемлеген.

Бул метафора улыўма поэзия тилине тән есапланады, поэзияда булақ жақсылықтың жақсы қубылыслардың хэм затлардың дереги сыпатында қолланыўы қәлиплескен. Буннан көркемлеў қураллары автордың өскен орталығы, өзине шекемги әдебий дәстүрлер менен байланыслы да қолланылатуғынлығы көринеди.

Екинши мысалда тек ғана И.Юсупов поэзиясына тән жаңа метафора («Инвестиция деген апаң») қолланылған. Бул жаңа метафора пикирди көркемлеў, эмоциональ тәсиршеңликти арттырыў менен бирге оқыўшының айрықша дыққатын тартады. Қосық мазмунның өткирлигин күшейтип, оған дәўир руўхын сиңирген, дәўирге тән жаңа қубылысларды, сиясий-экономикалық шараятларды да сәўлелендире алған. Шайырдың «Доллар» қосығы оқыўшыға терең ой саларлық мәниге ийе. Базар экономикасына өтиў дәўириндеги сиясий-жәмийетлик хэм экономикалық қубылыслардың адамлар психологиясына тийгизип атырған тәсири олардағы әдеп-икрамлылық нормаларының бузылығ халатларына дыққат аўдарады.

Мысалы:

Кимлер байып, кимлер банкрот болып,
Дүнья хэзир **бизнес ышқында** жанар.
...Ашкөз дүньядағы көп урысларды,
«Доллар саўашы» деп атаса болар. [5:7]

Лирикалық қахарман дүнья базарында товарлардың доллар менен бақаланыуына емес, ал инсан баласының қуанышы менен қайғысы да, хэттеки, оның тәғдири де доллар нырқы менен өлшеніп атырғанынан күйинеди. Шайыр өз оқыушыларына усылай ой таслайды, заманға сай жаңа хэм әхмийетли мәселелерди ортаға қояды. Оның усындай гүйзеліслери, қосықтың мазмуну метафоралар жәрдеминде еле де күшейтилген. Қосық қатарларында шайыр тәрәпинен поэзия тилинде бурын қолланылмаған жаңа «бизнес ышқы», «доллар саўашы» метафоралары қолланылған. Шайырдың «Бул самалдың еспейтуғын жери жоқ» деп аталған қосығында айырым адамлар характерине тән өсекшилик, ғыйбаткешлик иллетлери эшкараланады.

Өсек сөз дегенің **ызғырық самал**,
Бул **самалдың** еспейтуғын жери жоқ.
...Ғыйбат өз **зәхәрин** иширсе езип,
Инсан кеўлин **ғаплет думаны** басар,
...Еркеклер бар **ғыйбат отын** үрлесе,
Хаял заты оған ерисе алмас. [5:39-40]

Жағымсыз ызғырық самалдың адамның путин денесин титиркендиретуғыны сыяқлы, өсек сөз де турмыста тез жайылып, адамларға мораллық жақтан унамсыз тәсир жасайды. Шайыр лирикалық қахарманның бундай руўхый дүньясы пәс, кеўил дүньясындағы уллы нийетлердің орнын күншиллик ийелеген адамларға байланыслы толғанысларын беріуде «ызғырық самал», «самал», «зәхәр», «ғаплет думаны», «ғыйбат оты» метафораларын пайдаланған. И.Юсупов пикир туйғыларын аўыспалы мәниге қурыўда, лирикалық мазмунды жүзеге шығарыўда улыўма халық тилинде хэм поэзияда қәлиплескен көркемлеу қуралларынан да утымлы пайдаланады. Көркем әдебиятта, соның ишинде, поэзияда троплар көп қолланылады. Поэзияда тез-тез ушырасып туратуғын гүл, бұлбил, күн, түн, ай сыяқлы дәстүрий поэтикалық образлар негизинде троплар хызметин атқарады. Бул троплар И.Юсупов лирикасында да өзинің көркемлик қунын жоғалтпайды, керисинше, жаңа поэтикалық мазмун менен байытылып қолланылады. Рус алымы В.Виноградов «Поэтика көркем дәретиўшиликтеги формалар, түрлер, көркемлеу қураллары хэм усыллары хаққында илим» [2:159] деп жазған еди. Ал, уллы алым В.М. Жирмунский де троплар хаққында сөз ете

отырып оны поэтиканың бир бөлими сыпатында бақалайды. [4:30]

Көркем шығармада зат яки кубылысты екинши бир предмет яки кубылыс пенен салыстырып сүүретлеу теңеу деп аталады.

Теңеулер жәрдеминде ой-пикирдің образлылығы, эстетикалық тәсиршеңлиги тәмийинленеди. Теңеу – троптың әпиўайы, дәслепки түри болып, екинши бир нәрсениң белгилеринің жәрдеминде басқа бирейинің белгилерин анықлау мақсетинде еки кубылыс жақынластырылады.

Дүнья – **бузық уясындай хәррениң**,
Көргің келмегенди базда көрер көз. [5:3]

Шайырдың «Еки сөз» деп аталған шығармасынан алынған бул қатарларда лирикалық қахарманды тек бизиң елимиздеги емес, ал дүнья жүзиндеги халықаралық жағдай қәуетерге салады. Бул қосықтың мазмуну пүткіл дүньяға тынышлық хэм татыўлық тилеуға қаратылған. ХХ әсирдің ақырында мәмлекетлер ара келиспеўшиликлердің келип шығыуы, айырым кимселердің тынышлықты бузыуға қаратылған бузық нийетлерине байланыслы лирикалық қахарманның тәшүишлери, кеўил сарайындағы дағдарыслы ойлары сәўлеленген.

Дүньядағы қәуетерли кубылысларды образлы сәўлелендириу үшін дүньяны «бузылған хәрре уясына» теңейди. Билип-билмей хәррениң уясы бузылса, ондағы хәррелердің тынымсыз ғаўлап, өз душпанынан жан таласа өш алыуға кирисетуғыны тәбият кубылыслары арқалы белгили. Мине, усындай әпиўайы тәбийий көринисти шығармада пүткіл дүньялық машқаланы беріу үшін пайдаланып, шығарманың көркем-эстетикалық тәсирин күшейте алған. Шайыр өз жәмийетинің алдыңғы қатардағы саналы бир ағзасы сыпатында өз халқының ғана емес, ал Жер жүзиндеги хақ нийетли инсанияттың тынышлығын тилейди, дослығын жырлайды, олардың қуанышы менен қайғысын ортақласады.

«Метонимия грек тилинен алынып қайтадан атау деген мәни аңлатады. Сөздің аўыспалы мәнисине тийкарланған троплардың бир түри. Метонимияда сүүретленип атырған зат ямаса ўақыя басқа ат пенен қайта аталады». [1:129]

Бул **«көкқағаз»** шытырласа қай жерде,
Журт қулағы ербең етип алаңлар. [5:6]

Бул қатарларда метонимия арқалы пикирдің образлылығы еле де күшейтилген. «Көкқағаз» дың шытырлауы менен журт қулағының ербең ете қалыуы арқалы доллардың социал-экономикалық турмысымызда әхмийетинің жоқарылап кеткенлиги, адамлар арасындағы

қарым-қатнас нормаларының да доллар нырқы менен өлшеніп атырғанлығы хаққында мазмун көркем сәуленген.

Синекдоха – грек тилинен алынып, уқсатыў мәнисинде. Көркем шығармада бир пүтиннің орнына оның бир бөлегин алып сүўретлеў куралы. Синекдоха предметлер арасындағы муғдарлық, санлық байланысқа тийкарланған болады.

Шайырдың досты Оразақ Бекбаўлиевке арнап жазған ҳәзил қосығында «мурын» синекдохасы қолланылған.

Бес төбеден нәзер салсам хәр жайға,
Маған бир әжайып **мурын көринди**,
Ышқы оты жаман екен жанларым,
Мурынлар ишинде бурын көринди. [5:63]

Шайырдың дослық сезимлери ҳәзил түринде берилген. Қосықты бастан ақырына оқып қарағанымызда қахарман етип алынған шайырдың заманласы О.Бекбаўлиевтиң характери, инсан сыпатындағы келбети, хақ кеўиллиги, кеўли тазалығы «мурын» синекдохасының әтирапына жәмлеп сәулендирилген. Синекдоха ой-пикирди көркемлеп беріў ушын қолланылатуғын поэтикалық кураллардың бири. Усы қосықта орынлы қолланылған **гипербола** да қосықтың көркемлігин тәмийинлеўге қатнастырылған. Көркем шығармада анаў яки мынаў нәрселерди, шараятларды, персонажларды, олардың ис-хәрекетлерин хәдден тыс үлкейтип, асыра сүўретлеў гипербола

деп аталады. Көркем сөз шеберлери тәсиршенликти күшейтиў, образлылықты арттырыў мақсетинде гиперболаны қолланады.

Досжан, Омарлардың пәти басылды,
Биразлар мурт қойып, мурнын жасырды,
Шылпық пәсте қалып, таўлар бас урды,
Бийигинен Кавказ, Қырым көринди. [5:63]

Шайыр гиперболаны қолланыў арқалы лирикалық образдың ишки дүньясын терең ашыўға хәм қосықтың юморлық сыпатын күшейтиўге ерискен. Бул қатарларды оқығанда еркисиз жеңил күлкі пайда болады, еки талант ийеси арасындағы беккем дослық түсиниледи.

И.Юсупов лирикасында көркемлеў кураллары мазмунды эмоционал жеткеріў ушын қолланылады. Шайыр қосықларында қосықтың көркемлігине айрықша итибар берилген, оның шығармаларында сүўретлеўдің әпиўайы хәм тийкарғы куралы болған теңеўлер поэтикалық мазмунды айдынластырыўға хызмет етип келеди. Шайырдың дәретиўшилиқ потенциалын оның қосықларындағы сәтли табылған метафоралар, әпитет, метонимия, синекдоха, гипербола хәм басқа да көркем сүўретлеў кураллары белгилейди.

Улыўмаластырып айтқанда, шайыр лирикаларында ойлаў диопазоны, пикирлери, жәмийетлик қубылысларға көзқарасларын беріўде көркем сүўретлеў кураллары көркем-әстетикалық хызмет атқарады.

Әдебиятлар

1. Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ. «Әдебияттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирмели сөзлиги». Нөкис. «Билим». 1994.
2. Виноградов В. «Стилистика, теория поэтической речи, поэтика». Москва, 1963.
3. Поляков М.Я. «Вопросы поэтики и художественной семантики». – Москва: Советский писатель, 1986.
4. Жирмунский В. «Теория литературы. Поэтика». Стилистика. Москва, «Наука», 1977.
5. Юсупов И. Хәр кимнің өз заманы бар Нөкис: – «Қарақалпақстан», (екинши басылыўы) 2014.

РЕЗЮМЕ. Мақолада бадий тил хусусиятлари, назарий асослари хақида фикр юритилади. Шоир И.Юсупов асарларидаги бадий воситаларининг қўлланиш хусусиятлари ва бадий-әстетик вазифалари сўз этилади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются особенности и теоретические основы литературного языка. Обсуждаются особенности использования художественных средств и художественно-эстетических функций в творчестве поэта И. Юсупова.

SUMMARY. The article discusses the features and theoretical foundations of literary language. Features of the use of artistic means and artistic and aesthetic functions in the works of the poet I. Yusupov are discussed.